

The Common Consent Argument and Religious Disagreement

Amirhossein Khodaparast*

Abstract

According to the *consensus gentium*/ common consent argument, the fact that so many people have acknowledged God's existence throughout human history shows that there is a God. In ancient philosophy Cicero and Seneca have mentioned and confirmed this argument. In this article, we get two readings of the argument: Inference to the best explanation and the reliability-based reading. Both of these readings are faced with the challenge that a similar but atheistic version of them can also be offered to deny the existence of God, and the fact that many people, throughout human history, have denied the existence of God shows that there is no God. After raising this challenge, we look at it from the perspective of religious disagreement and considering the epistemic peerhood, conclude that the mere religious disagreement can be a higher-order evidence that none of the readings of the common consent argument for the existence of God can work. In the end, we show that although proposing the common consent argument in the form of a kind of pragmatic encroachment may strengthen this argument, following this path has its own difficulties.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* faculty member of Philosophy Department, Iranian Institute of Philosophy (IRIP), Tehran, Iran, khodaparast@irip.ac.ir

Date Received: 2023/06/13, Date of Acceptance: 2023/10/22

 Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

The Common Consent Argument and Religious Disagreement

Extended abstract

Introduction: One of the very old and popular arguments for the existence of God is the argument known as the *consensus gentium argument*/common consent argument. According to this argument, the fact that so many people have acknowledged the existence of God throughout human history, and many of our contemporaries, without colluding with each other or even being influenced by each other, believe in the existence of God, shows that there is a God. In this paper, first, we briefly introduce the Persian writings about the common consent argument, some of which have compared this argument with the innate-based argument on the existence of God. Then, to show a schema of this argument, we track its history back to Cicero and Seneca and get two readings of it: the reading based on inference to the best explanation and the reliability-based reading. Both of these readings are faced with the challenge that one can present a similar but atheistic version of theirs on the non-existence of God and conclude that the fact that so many people have denied the existence of God throughout human history, and many of our contemporaries, without colluding with each other or even being influenced by each other, do not believe in the existence of God, shows that there is no God. After raising this challenge, we look at it from the perspective of religious disagreement between theists and atheists, and considering their epistemic peerhood, we conclude that regardless of the criticisms that have been brought to both readings of the common consent argument, the mere religious disagreement can be a higher-order evidence that none of the versions of the common consent argument on the existence of God can prove their results. In fact, the theoretical framework of the epistemology of disagreement provides a new possibility for the critical evaluation of the common consent argument and shows its inadequacy.

Methodology: This research proceeds according to the method of critical philosophical analysis, and in it, the conceptual and critical analysis of the most important views about the common consent argument on the existence of God will be at work.

Findings: The common consent argument on the existence of God can be examined in the form of two different readings: inference to the best explanation and the reliability-based reading. The inference to the best explanation reading is to show that the best explanation of the preponderance of belief in God throughout human history and in vast geographical and cultural areas is to consider this belief as true.

The reliability-based reading it to show that our trust in our own cognitive faculties necessitates our trust in the cognitive powers of others. Since throughout history and in vast geographical and cultural areas, a very large number of people have believed in God, our epistemic trust in ourselves obliges us to epistemic trust in them and believe in God. The dominant form of reading the common consent argument has been reading it in the form of inference to the best explanation, but the criticisms on this reading lead us to the reliability-based reading of it. However, it is not difficult to consider an atheistic version of the common consent argument as opposed to a theistic version of it: Since throughout human history and in vast geographical and cultural areas, a very very large number of people have not believed in God, our epistemic trust in ourselves obliges us to have epistemic trust in them and not believe in God. These two versions are apparently parallel, but one challenge, in particular, threatens the theistic version on two levels: the challenge of religious disagreement. At the first level, the challenge of disagreement with atheists may show that in the conditions of epistemic peerhood, the disagreement of atheists with theists may be considered as evidence against the common consent argument. On the second level, which is more important and influential, systematic religious disagreements between theists destroys the possibility of epistemic trust in their relative consensus. These disagreements show that there are disagreements behind this apparent consensus that make us doubt the way the religious belief-forming process works.

Discussion and Conclusion: The common consent argument on the existence of God, which is essentially based on a kind of epistemic consensus, faces the important challenge of religious disagreement, an epistemic challenge that seems to prevent it from achieving its goal. Therefore, this argument, even in its new versions formed by philosophers such as Linda Zagzebski and Thomas Kelly, is not a complete argument.

Key Words: The Common Consent Argument, Religious Disagreement, Inference to the Best Explanation, Epistemic Peerhood, Pragmatic Encroachment.

Abdoli Mehrjardi, Hamidreza, Muhammad hossein Dehghani Mahmudabadi (2013), "A Comparative Study of Argument from Primordial Nature and Argument from General Consensus on the Demonstration of Existence of God", *Elahiyyate Tatbiqi*, 5 (11): 169-188. [In Persian]

Basinger, David (2002), *Religious Diversity: A Philosophical Assessment*, Burlington, VT: Ashgate Publishing Company.

Cicero (1967), *De Natura Deorum*, Translated by H. Rackham, M. A., Cambridge,

- Massachusetts: Harvard University Press.
- Dawkins, Richard (2008), *The God Delusion*, New York: Houghton Mifflin.
- Fantl, Jeremy and Matthew McGrath (2007), "On Pragmatic Encroachment in Epistemology", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 75: no. 3, pp. 558-589.
- Frances, Bryan (2020), *Disagreement*, Translated by Ghazaleh Hojjati, Tehran: Kargadan. [In Persian]
- Goldberg, Sanford (2014), "Does Externalist Epistemology Rationalize Religious Commitment?" in *Religious Faith and Intellectual Virtue*, Edited by Laura Frances Callahan et al., Oxford: Oxford University Press, pp. 279-298.
- Hojjati, Ghazaleh (2019), *Religious Disagreement: An Epistemological Examination*, Qom: Ketabe Taha. [In Persian]
- Hume, David (2007), *An Inquiry Concerning Human Understanding*, Oxford: Oxford University Press.
- Kelly, Thomas (2005), "The Epistemic Significance of Disagreement" in *Oxford Studies in Epistemology*, Vol. 1, edited by John Hawthorne et al., Oxford: Oxford University Press, pp. 167-196.
- Kelly, Thomas (2011), "Consensus Gentium: Reflections on the 'Common Consent' Argument for the Existence of God", Retrieved at: <https://www.princeton.edu/~tkelly/cg.pdf> [Accessed on 1 August 2023]
- Locke, John (2019), *An Essay Concerning Human Understanding*, Translated by Kaveh Lajevardi, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Marx, Karl (2020), *Kritik des Hegelschen staatsrechts*, Translated by Mahmoud Ebadian and Hassan Qazimoradi, Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Matheson, Jonathan (2021), "The Argument from Common Consent", In *Contemporary Arguments in Natural Theology*, Edited by Collin Ruloff and Peter Horban, London, Bloomsbury Academic. pp. 293-309.
- Meierding, Loren (1998), "The Consensus Gentium Argument", *Faith and Philosophy*, Vol. 15: No. 3, pp. 271-297.
- Mill, John Stuart (2009), "Theism" in *Three Essays On Religion*, edited by Louis J. Matz, Ontario: Broadview editions.
- Muhammadrezaee, Muhammad (2009), "A Comparative Study of the Argument from Common Consensus and That From Human Innate Nature For the Existence of God", *Pajouheshhaye Falsafi-Kalami*; 10 (4): 109-125. [In Persian]
- O'Briant, Walter H. (1985), "Is There an Argument Consensus Gentium?", *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol: 18: No. 1/2 73-79, pp. 73-79.
- Plantinga, Alvin (1995), "Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism" in *The Rationality of Belief and the Plurality of Faith*, Edited by Thomas D Senior, Ithaca: Cornell University Press, pp. 191-215.
- Plantinga, Alvin (2000), *Warranted Christian Belief*, Oxford: Oxford University Press.

- Plantinga, Alvin (2004), "Reason and Belief in God" In *Faith and Philosophy*, edited by Alvin Plantinga et al., Notre Dame IN: University of Notre Dame Press, pp. 16-94.
- Plato (2001), *The Laws in Plato's Woks*, Vol.4, Translated by Mohammadhassan Lotfi, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Quinn, Philip (1993), "The Foundations of Theism Again: A Rejoinder to Plantinga" In *Rational Faith: Catholic Responses to Reformed Epistemology*, Edited by Linda Zagzebski, Notre Dame, Notre Dame Press. pp. 14-47.
- Ramin, Farah, Habibollah Danesh Shahraki, Maryam SeifAli-Pur (2021), "The Truth of Theism in the Light of the Common Consent Argument", *Falsafeh va Kalame Eslami*, 53 (2): 383-400. [In Persian]
- Ramin, Farah, Maryam SeifAli-Pur (2019), "Public Consensus or Natural Disposition: Two Faces of One Proof", *Andishe-Novin-e-Dini*, 2019; 14 (55): 73-90. [In Persian]
- Ramin, Farah, Maryam SeifAli-Pur (2021), "Evaluation and Criticism of the Argument of 'Public Consensus' for Proving God's Existence", *Ma'rifat-i Falsafi*, 69: 73-87. [In Persian]
- Reid, Jasper (2015), "The Common Consent Argument from Herbert to Hume", *Journal of the History of Philosophy*, Vol. 53: no. 3, pp. 401-433.
- Renusch, Anita (2015), "Thank God it's the right religion! - Plantinga on religious diversity" in *Plantinga's Warranted Christian Belief: Critical Essays with a Reply by Alvin Plantinga*, Edited by Dieter Schönecker, Berlin: De Gruyter, pp. 147-168.
- Seneca, Lucius Annaeus (2015), *Letters On Ethics to Lucilius*, Translated by Margaret Graver and A. A. Long, Chicago: The University of Chicago Press.
- Tawakkuli, Ghulam –Hussein (2004), *A Critical Approach to the Origin of Religion*, Tehran: Suhrawardi.
- Willard (2003), "Plantinga's Epistemology of Religious Belief and the Problem of Religious Diversity", *Heythrop Journal* XLIV, pp. 275-293.
- Zagzebski, Linda (2007), "Is It Reasonable to Believe in God?", accessed at: http://www.faculty-staff.oy.edu/Z/Linda.T.Zagzebski_1/truefamilylecture.doc.
- Zagzebski, Linda (2011) "Epistemic Self-trust and the *Consensus Gentium* Argument" in *Evidence and Religious Belief*, Edited by Kelly J. Clarck and Reymond J VanArragon, Oxford: Oxford University Press, pp. 22-35.
- Zagzebski, Linda (2012), *Epistemic Authority: A Theory of Trust, Authority, and Autonomy in Belief*, Oxford: Oxford University Press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استدلال اجماع عام و اختلاف نظر دینی

امیرحسین خداپرست*

چکیده

مطابق استدلال اجماع عام، اینکه در طول تاریخ بشری افرادی چنین بسیار وجود خدا را تصدیق کرده‌اند نشان‌دهنده آن است که خدایی در کار است. در فلسفه‌ی باستان سیسرو و سنکا به این استدلال اشاره و آن را تأیید کرده‌اند. در این مقاله، دو خوانش از استدلال اجماع عام به دست می‌دهیم: خوانش مبتنی بر بهترین تبیین و خوانش اعتمادبنیاد. این هر دو خوانش با این چالش مواجه‌اند که می‌توان روایتی هم‌تراز اما خداناباورانه از آن‌ها را برای نفی وجود خدا عرضه کرد و نتیجه گرفت: اینکه در طول تاریخ بشر افرادی چنین بسیار وجود خدا را نفی کرده‌اند نشان‌دهنده آن است که خدایی در کار نیست. پس از طرح این چالش، آن را از منظر اختلاف نظر دینی بازمی‌نگریم و با در نظر داشتن همتایی معرفتی آنان، نتیجه می‌گیریم فارغ از انتقادهایی که تا کنون به هر دو خوانش استدلال اجماع عام وارد شده است، صرفاً اختلاف نظر دینی می‌تواند شهادی مضاعف باشد بر اینکه هیچ‌یک از روایت‌های استدلال اجماع عام نمی‌توانند نتیجه‌ی خود را اثبات کنند. در پایان نشان می‌دهیم که گرچه ممکن است طرح استدلال اجماع عام در قالب گونه‌ای تعدی عمل‌گرایانه این استدلال را تقویت کند، پیمودن این مسیر دشواری‌هایی خاص خود دارد.

کلیدواژه‌ها: استدلال اجماع عام، اختلاف نظر دینی، استدلال از طریق بهترین تبیین، همتایی معرفتی، تعدی عمل‌گرایانه.

* استادیار گروه فلسفه، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران، khodaparast@irip.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۳۰

۱. مقدمه

یکی از استدلال‌های بسیار قدیمی و عامه‌پسند بر وجود خدا استدلالی است که به استدلال اجماع عام (consensus gentium argument/ common consent argument) شهرت یافته است. مطابق این استدلال، اینکه در طول تاریخ بشری افرادی چنین بسیار وجود خدا را تصدیق کرده‌اند و بسیاری از هم‌روزگاران ما نیز بی‌آنکه با یکدیگر تبانی کرده باشند یا حتی از یکدیگر متأثر باشند، به وجود خدا باور دارند خود نشان‌دهنده‌ی آن است که خدایی در کار است. این استدلال چنان در تاریخ بشر ریشه‌دار است که جان استیوارت میل را بر آن داشته است که بگوید «به هیچ استدلالی بر صدق خدا باوری به اندازه‌ی تصدیق عام نوع بشر متوسل نشده یا با اطمینان اتکا نکرده‌اند.» (Mill, 2009: 141) در فلسفه‌ی باستان دو حکیم رواقی، یعنی سیسرو در کتابش با عنوان در باب ماهیت خدا/یان (On the Nature of the Gods) و سنکا در نامه‌های اخلاقی به لوسیوس (Ad Lucilium Epistulae Morales)، به این استدلال اشاره کرده و آن را تأیید کرده‌اند اما صورت‌بندی دوباره‌ی استدلال اجماع عام در نوشته‌های برخی فیلسوفان معاصر نشان‌دهنده‌ی اهمیت نویافته‌ی این استدلال و ضرورت ارزیابی مجدد آن است. بر این اساس در این مقاله، نخست، به طرح مختصر این استدلال از زبان سیسرو و سنکا می‌پردازیم. سپس دو خوانش از آن به دست می‌دهیم: خوانش مبتنی بر استدلال از طریق بهترین تبیین و خوانش اعتمادبنیاد. این هر دو خوانش با این چالش مواجهند که می‌توان روایتی هم‌تراز اما خدانا باورانه از آن‌ها را نیز برای نفی وجود خدا عرضه کرد و نتیجه گرفت اینکه در طول تاریخ بشری افرادی چنین بسیار وجود خدا را نفی کرده‌اند و بسیاری از هم‌روزگاران ما نیز بی‌آنکه با یکدیگر تبانی کرده باشند یا حتی از یکدیگر متأثر باشند، به وجود خدا باور ندارند خود نشان‌دهنده‌ی آن است که خدایی در کار نیست. پس از طرح این چالش، آن را از منظر اختلاف‌نظر دینی بین خدانا باوران و خدانا باوران بازمی‌نگریم و با در نظر داشتن همتایی معرفتی آنان، نتیجه می‌گیریم فارغ از انتقادهایی که تاکنون به هر دو خوانش استدلال اجماع عام وارد شده است، صرفاً اختلاف‌نظر دینی می‌تواند شاهدهی مضاعف باشد بر اینکه هیچ‌یک از روایت‌های استدلال اجماع عام بر وجود خدا نمی‌توانند نتیجه‌ی خود را اثبات کنند. در واقع، چارچوب نظری معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر امکانی جدید برای ارزیابی نقادانه‌ی استدلال اجماع عام فراهم می‌کند و نارسایی آن را نشان می‌دهد.

۲. سخنی کوتاه در باره‌ی پیشینه‌ی پژوهش به زبان فارسی

استدلال اجماع عام بر وجود خدا تاریخی بلند دارد و تا کنون آثار گوناگونی به سود یا به زیان آن نوشته شده‌اند. از آنجا که در متن مقاله به آثار مهم در باره‌ی این استدلال در سنت فلسفی غرب و به زبان انگلیسی، چه در گذشته چه در حال، اشاره خواهد شد، در ابتدای مقاله نوشته‌های فارسی در این موضوع را به اجمال معرفی می‌کنیم و نشان می‌دهیم که به‌رغم استفاده از برخی از این نوشته‌ها در این مقاله، آنچه در پی خواهد آمد با آن‌ها چه تفاوتی دارد. بخشی از مقاله‌های فارسی در باره‌ی استدلال اجماع عام این استدلال را با استدلال مبتنی بر فطرت بر وجود خدا مقایسه کرده‌اند. برای نمونه، رامین و سیفعلی‌پور (2019) و عبدلی مهرجدی و دهقانی محمودآباد (2013) این دو استدلال را متمایز اما بسیار شبیه به یکدیگر شمرده‌اند. محمدرضایی (2009) نیز چنین دیدگاهی دارد اما استدلال فطرت را «متقن‌تر» می‌داند چرا که اشکال‌ها بر استدلال اجماع عام بر آن وارد نیستند. با این حال، از نوشته‌های رامین و سیفعلی‌پور (2021) و رامین، دانش شهرکی و سیفعلی‌پور (2021) چنین به نظر می‌رسد که به باور آنان، استدلال اجماع عام، گرچه «قوت و استحکام سایر براهین را ندارد اما تا حد بسیاری موجه و پذیرفتنی است». در همه‌ی این نوشته‌ها اشکال‌های سنتی به استدلال اجماع عام تا حدی بیان شده‌اند اما در آنچه از پی خواهد آمد، من، پس از توضیحی تاریخی، دو خوانش از استدلال اجماع عام را از یکدیگر متمایز می‌کنم و نشان می‌دهم که فارغ از این اشکال‌ها، استدلال اجماع عام، که اساساً بر گونه‌ای اتفاق نظر معرفتی بنا نهاده شده است، با چالش مهم اختلاف نظر دینی مواجه است، چالشی معرفتی که به نظر می‌رسد آن را از دستیابی به مقصود بازمی‌دارد. بنابراین، نتیجه‌ی مقاله آن است که استدلال اجماع عام، حتی در روایت‌های جدید آن نزد فیلسوفانی مانند لیندا زگزیسکی و تامس کلی، استدلالی تام نیست و حتی بازسازی آن در قالب گونه‌ای تعدی عمل‌گرایانه نیز دشوار بتواند آن را به نتیجه برساند. بنابراین، وجه تمایز این نوشته از نوشته‌های پیشین تمایزگذاری بین دو خوانش متفاوت از استدلال اجماع عام، رویکرد نقادانه به این استدلال، طرح انتقادی جدید در باره‌ی آن و نیز ارزیابی صورت‌بندی عمل‌گرایانه از آن است.

۳. استدلال اجماع عام

به بیانی کلی و بسیار مختصر، استدلال اجماع عام بر وجود خدا بر آن است تا اثبات کند توافق اکثریت یا همه‌ی افراد بر وجود خدا در گذشته و حال نشان‌دهنده‌ی صدق باور به وجود خدا است. مضمون کلی این استدلال را می‌توان در آثار و اندیشه‌های برخی متفکران غربی و غیرغربی، چه در دوره‌ی باستان چه در دوره‌ی مدرن، بازیافت. برای مثال حکیم رواقی، سنکا، در نامه‌ی صد و هفدهم از مجموعه‌ی نامه‌های اخلاقی به لوسیوس باور تعدادی کثیر یا حتی همه‌ی آدمیان را به وجود خدایان و بقای نفس یکی از دلایل صدق این باورها می‌داند. (Seneca, 2015: 465) دیگر حکیم رواقی، سیسرو، نیز بیانی مشابه سنکا دارد آنجا که در فصل‌های دوم و چهارم از کتاب دوم در باب ماهیت خدایان می‌گوید باور به خدا متفاوت است با باورهایی موهوم که چندی شایع‌اند اما با گذر زمان، از میان می‌روند و جای خود را به باورهایی دیگر می‌سپارند؛ باور به خدا چنان استوار در تاریخ و گسترده در جغرافیا است که می‌توان آن را فطری و منطبق با طبیعت شمرد. (Cicero, 1967: 135)

می‌توانیم ردی از استدلال اجماع عام را در آثار برخی متفکران بعدی نیز بیابیم. برای نمونه کلمنت اسکندرانی، هربرت چربری، برخی افلاطونیان کمبریج، پیر گاسندی و هوگو گروتیوس هر یک روایتی از این استدلال را در نوشته‌های خود آورده و به نوعی آن را تأیید کرده‌اند. در دوره‌های متأخرتر نیز تا حدی به این استدلال پرداخته‌اند اما غالباً آن را استدلالی بسیار ضعیف و عامه‌پسند معرفی کرده‌اند. همان‌طور که رید گفته است، گرچه در اوایل دوره‌ی مدرن استدلال اجماع عام استدلالی شمرده می‌شد که نشان می‌داد باور به خدا باوری فطری یا همه‌شمول است، در اواخر این دوره، ظهور تبیین‌های بدیل برای منشأ باور دینی، تبیین‌هایی که برخلاف تبیین‌های مبتنی بر فطرت یا همه‌شمول‌گرایی، این باور را اعتمادناپذیر جلوه می‌دادند، از قدر و قیمت استدلال اجماع عام به شدت کاست، به گونه‌ای که این استدلال حتی از بیشتر آثار معیار در باره‌ی استدلال‌ها بر وجود خدا کنار نهاده شد.^۴ با این حال، چنانکه خواهیم دید، در یکی - دو دهه‌ی اخیر، در پرتو مباحث جدید در معرفت‌شناسی، به ویژه مباحثی که بر ابعاد اجتماعی معرفت تأکید دارند، استدلال اجماع عام دوباره مورد توجه فیلسوفان قرار گرفته است.

روایت‌های گوناگون استدلال اجماع عام را می‌توان از مناظر متفاوت طبقه‌بندی و قرائت

کرد. در اینجا با ملاک گرفتن شیوهی توجیه باور به خدا در این استدلال دو خوانش متفاوت از آن به دست می‌دهیم. خوانش نخست ملاحظه‌ی این استدلال به منزله‌ی بهترین تبیین برای باور به وجود خدا است. مطابق این خوانش، ثبات و دوام باور به خدا را از پس گذر اعصار می‌توان به بهترین شکل در قالب استدلال اجماع عام درک و دریافت کرد. به عبارت دیگر، این استدلال نشان می‌دهد باور به خدا باوری صادق است زیرا در غیر این صورت، نمی‌توانست تا این حد شایع و پایدار باشد. به تعبیری دیگر، بهترین تبیین برای دوام و شیوع گسترده‌ی باور به خدا صدق خدا باوری است. این خوانش از استدلال اجماع عام، که ما آن را خوانش بهترین تبیین می‌نامیم، خوانش غالب از این استدلال بوده است. به نظر می‌رسد می‌توانیم متکی بر گزارش تاریخی رید در باره‌ی استدلال اجماع عام ادعا کنیم که خوانش بهترین تبیین از این استدلال دست‌کم دو صورت متفاوت دارد. صورت نخست، که به گفته‌ی رید تقدم تاریخی نیز دارد، آن است که بگوییم بهترین تبیین برای شیوع و پایداری باور به خدا این است که این باور باوری فطری است؛ یعنی باور به خدا در فطرت همه‌ی آدمیان نهاده شده و با فرض تلازم صدق و تصدیق‌های برآمده از تصورات فطری، باور به وجود خدا صادق است. صورت دوم آن است که بگوییم بهترین تبیین برای شیوع و پایداری باور به خدا این است که این باور باوری همه‌شمول است، به گونه‌ای که اگر به تعبیر سیسرو، عقیده‌ی موهوم و خیالی، و نه بیانگر حقیقت، بود، نمی‌توانست این‌گونه در تاریخ و جغرافیای بشری همه‌شمول باشد.^۵

خوانش دوم، که می‌توان آن را خوانش اعتمادبنیاد نام نهاد، خوانشی است که فیلسوفانی چون لیندا زگربسکی در «اعتماد معرفتی به خود و استدلال اجماع عام» (Epistemic Self-Trust and the Consensus Gentium Argument) و برخی دیگر از نوشته‌هایش و نیز تامس کلی در مقاله‌اش با عنوان «اجماع عام: تأملاتی بر استدلال «اجماع عام» بر وجود خدا» (Consensus Gentium: Reflections on the 'Common Consent' Argument for the Existence of God) عرضه کردند. مطابق این خوانش، اعتماد افراد به قوای معرفتی خود متضمن اعتماد آنان به قوای معرفتی دیگر فاعلان معرفت است. از این رو، اگر دیگر فاعلان معرفت به اتکای قوای معرفتیشان باوری خاص دارند، این باور دلیلی فی بادی النظر (prima facie) در اختیار می‌نهد که آن باور را بپذیریم. به این ترتیب، باور افرادی بی‌شمار در گستره‌ی بی‌انتهای تاریخ و جغرافیای بشری به وجود خدا دلیلی فی بادی النظر بر وجود خدا به دست می‌نهد. استدلال اجماع عام به روایت زگربسکی را می‌توان چنین صورتبندی

کرد:

۱. هر شخص باید نگرشی عام مبتنی بر اعتماد به مجموع قوای معرفتی خود داشته باشد. این اعتماد هم طبیعی است هم بنا بر تأمل فلسفی، ناگزیر به نظر می‌رسد.
۲. نگرش عام مبتنی بر اعتماد معرفتی به خود ما را به داشتن نگرشی عام مبتنی بر اعتماد معرفتی به قوای همه‌ی انسان‌های دیگر ملزم می‌کند.
۳. بنابراین، این واقعیت که دیگری باوری دارد دلیلی فی بادی النظر در اختیار من می‌نهد تا خود به آن باور داشته باشم.
۴. فارغ از امور دیگر، این واقعیت که افراد بسیاری باوری خاص دارند دلیل فی بادی النظر مرا بر باور به آن تقویت می‌کند و دلیل من قوی‌تر خواهد بود اگر آنان آن باور را به طور مستقل کسب کرده باشند.
۵. این واقعیت که دیگر افراد به خدا باور دارند دلیلی فی بادی النظر بر باور به وجود خدا است و این واقعیت که میلیون‌ها نفر، که اکثریتی قوی را شکل می‌دهند، به وجود خدا باور دارند یا در ادوار پیشین باور داشته‌اند دلیل فی بادی النظر مرا بر باور به خدا تقویت می‌کند. اگر وابستگی برخی از آن‌ها به برخی دیگر را هم بپذیریم، هنوز میلیون‌ها نفر وجود دارند که به طور مستقل به وجود خدا باور دارند یا در ادوار پیشین باور داشته‌اند. (Zagzebski, 2007; Zagzebski, 2011: 34 and Zagzebski, 2012: 184-185)^۶

به نظر می‌رسد خوانش اعتمادبنیاد از استدلال اجماع عام، به‌ویژه آن‌گونه که در بیان زگزیسکی آمده است، مفروض‌هایی در پس خود دارد. از جمله، (۱) ما انسان‌ها واجد اعتماد معرفتی غیرمتأملانه‌ای به قوای معرفتی خود هستیم، بدین مفهوم که به صورتی پیشاتأملی بر آنیم که قوای معرفتیمان، در مجموع، صدق‌رسان و از این رو قابل اعتمادند و گرنه امکان زندگی انسانی را از دست می‌دادیم. بنابراین می‌توان این قوای معرفتی را به گونه‌ای به کار برد که گویی در دستیابی به صدق ارزش اتکا دارند. این اعتماد معرفتی به خود چنان در طبیعت ما نهادینه است که به نظر زگزیسکی، نیازمند استدلال‌های دوری (circular) یا غیردوری (non-circular) نیست؛ اعتماد به قوای معرفتی خود از حیث برآوردن میل طبیعی ما به صدق، چه در ساحت نظر چه در ساحت عواطف و چه در ساحت عمل، امری عقلانی است زیرا فقدان اعتماد به نوعی روان‌آشفته‌گی فلسفی می‌انجامد که آشکارا با زندگی انسانی فاصله دارد. (Zagzebski, 2012: esp. ch. 2) (۲) به محض

اعتماد معرفتی به خود ملزم می‌شویم که به دیگر فاعلان معرفت نیز اعتماد کنیم. ممکن است تأملات و بازنگری‌های پسین به شما نشان دهد که برخی فاعلان معرفت (از جمله مثلاً خودمان) از برخی دیگر صلاحیت معرفتی بیشتری دارند اما فی بادی النظر قوای معرفتی همگان مشابه است. بر این اساس، اگر این اصل ماتقدم را بپذیریم که «باید امور مشابه را به نحو مشابه نگریم»، آنگاه این نتیجه به دست می‌آید که در نگاه نخست نباید بین قوای معرفتی خود و دیگران تفاوتی قائل شویم. اعتماد معرفتی به خود ما را به شکلی عقلانی و موجه به اعتماد معرفتی به دیگران ملزم می‌کند گرچه این اعتماد ممکن است بعداً به دلایلی نقض شود. (Zagzebski, 2012: 55-58) (۳) به این ترتیب، زگزبسکی از نوعی عام‌گرایی معرفتی (epistemic universalism) دفاع می‌کند که بنا بر آن، این واقعیت که شخصی دیگر باوری خاص دارد خود دلیلی فی بادی النظر و اقلی به سود آن باور در اختیار من می‌نهد. اگر تأملات بعدی آن باور را نقض نکنند، این دلیل اعتباری بیشتر می‌یابد. این عام‌گرایی معرفتی هم می‌تواند راجع به باورهای گذشتگان باشد هم راجع به باورهای معاصران و آنچه بدان تضمینی نسبی می‌بخشد اشتراک قوا و محیط معرفتی فاعلان معرفت است. (Zagzebski, 2012: 58-60) (۴) افزایش تعداد معتقدان به باوری خاص می‌تواند بنا بر اصل اعتماد معرفتی به دیگران اعتبار آن باور را بیشتر کند. اگر این معتقدان از گستره‌ی یک محدوده‌ی جغرافیایی یا فرهنگی یا یک دوره‌ی زمانی فراتر روند، به گونه‌ای که بتوان فرض کرد که تا حد زیادی مستقل از یکدیگر بدان باور رسیده‌اند^۶ یا آن را از اشخاصی متفاوت گرفته‌اند، آنگاه الزام به اعتماد معرفتی به آنان بیشتر می‌شود. در اینجا، مسئله تبعیت از دیدگاه دیگری یا هم‌رنگی معرفتی با جماعت (epistemic conformity) نیست بلکه اعتمادی اولیه به فردی دیگر است که قوایی معرفتی مشابه قوای معرفتی خود ما دارد، در باره‌ی موضوعی اندیشیده است که دغدغه‌ی ذهنی ما نیز هست و در محیطی معرفتی به سر می‌برد که کمابیش مشابه محیط معرفتی ما است. (۵) باور به خدا یکی از این موضوعات است که میلیون‌ها نفر در طول تاریخ بدان اندیشیده‌اند و وجود خدا را تصدیق کرده‌اند. اعتماد ما به کارکرد درست قوای معرفتی آنان ما را به شکلی عقلانی ملزم می‌سازد که باور آنان به خدا را دلیلی فی بادی النظر بشماریم که ما را نیز به باور به وجود خدا فرامی‌خواند. (Zagzebski, 2012: 69-74) در صورتی که تأملات بعدی این باور را به شکلی دیگر نقض نکنند یا اعتماد معرفتی ما را به خدا باوران زائل نسازند، این باور اعتباری بیشتر خواهد یافت. استدلال اجماع عام بر وجود خدا، مطابق خوانش اعتمادبنیاد، استدلالی است که نشان

می دهد اعتماد معرفتی ما به بی شمار فاعلان معرفتِ خدا باور ما را به باور به وجود خدا ملزم می سازد.

۴. چالش اختلاف نظر

بر استدلال اجماع عام اشکال‌هایی وارد کرده‌اند. از جمله گفته شده است که این استدلال بر فرضی غیرقابل قبول تکیه دارد یعنی تصدیق همه شمول باور به خدا. به طور خاص، می توان از جان لاک یاد کرد که به استناد گزارش‌های دریانوردان و جهان‌پیمایانی که در ابتدای دوره‌ی جدید به کاوش در سرزمین‌های ناشناخته می‌پرداختند، می‌گفت برخلاف تصور عمومی، مللی در جهان زندگی می‌کنند که به وجود خدا باور ندارند. لاک از این گزارش‌ها نتیجه می‌گرفت که خدا باوری نه فطری نه همه شمول است. (Locke, 2019: 67-84 & 69) همچنین اشکال کرده‌اند که حتی اگر باور به خدا همه شمول یا حتی فطری باشد، این امر نمی‌تواند صدق آن را لازم آورد زیرا پذیرش عام یک باور به ضرورت نشان‌دهنده‌ی انطباق این باور با جهان خارج نیست و می‌توان آن را به گونه‌هایی دیگر تبیین کرد. (Mill, 2009: 155-158)

این اشکال‌ها عمدتاً به خوانش بهترین تبیین از استدلال اجماع عام وارد شده‌اند و هدفشان این است که نشان دهند وجود خدا بهترین تبیین پدیده‌ی شایع خدا باوری نیست. این اشکال‌ها به خوانش بهترین تبیین از استدلال اجماع عام، به‌رغم قوت و تفوق تاریخی‌شان، همچنان فیصله نیافته و محل بحث‌اند. (برای نمونه بنگرید به: Kelly, 2011) اما ما در اینجا به اشکالی متفاوت می‌پردازیم که ممکن است بتواند به طور خاص خوانش اعتماد بنیاد از استدلال اجماع عام را نیز به چالش بکشد. زگربسکی خود به این اشکال توجه داشته و آن را پیش‌بینی کرده است. او می‌گوید می‌توان صورت‌بندی مشابهی از خوانش اعتماد بنیاد را بر نفی وجود خدا نیز ارائه داد؛ یعنی خوانش اعتماد بنیاد او همان‌گونه که می‌تواند مؤید وجود خدا باشد، می‌تواند نسخه‌ای خدا نا باورانه داشته باشد. با فرض همان مقدمات اول تا چهارم صورت‌بندی خوانش اعتماد بنیاد از استدلال اجماع عام، می‌توان این اشکال را واجد این نتیجه شمرد که «این واقعیت که دیگر افراد به خدا باور ندارند دلیلی فی بادی النظر بر نبود خدا است و این واقعیت که میلیون‌ها نفر، که اکثریتی قوی را شکل می‌دهند، به وجود خدا باور ندارند یا در ادوار پیشین باور نداشته‌اند دلیل فی بادی

النظر مرا بر خداناباوری تقویت می‌کند. اگر وابستگی برخی از آن‌ها به برخی دیگر را هم بپذیریم، هنوز میلیون‌ها نفر وجود دارند که به طور مستقل به وجود خدا باور ندارند یا در ادوار پیشین باور نداشته‌اند.»

این اشکال مصداقی از چالش اختلاف‌نظر برای باور دینی است. اگر مفروض‌های زگزبسکی، یعنی اعتماد معرفتی به خود، تشابه قوای معرفتی و الزام معرفتی به اعتماد به دیگری، عام‌گرایی معرفتی و نسبت تکثر معتقدان به باوری خاص با افزایش اعتبار آن، را در مورد خداباوران و خداناباوران به یکسان در نظر بگیریم، آنگاه با اختلاف‌نظری مواجهیم که بین همتایان معرفتی (epistemic peers) رخ داده است. این همتایان کسانی هستند که اولاً، از حیث آشنایی با شواهد و استدلال‌های ذی‌ربط با موضوع شرایطی کمابیش یکسان دارند؛ یعنی کمابیش با استدلال‌های خداباورانه و خداناباورانه آشنا باشید، در باره‌ی تاریخ آیین‌های خداباورانه آگاهی‌هایی دارند و می‌دانند هر یک از این دیدگاه‌ها و آیین‌ها با انتقادهایی مواجهند. ثانیاً آنان از حیث توانایی‌ها و فضیلت‌های فکری ذی‌ربط با بررسی و تصمیم‌گیری در باره‌ی موضوع کمابیش برابرند زیرا نه تنها، مطابق توضیح زگزبسکی، قوای معرفتی کمابیش مشابهی دارند بلکه در این موضوع خاص نیز می‌توانند کمابیش مشابه یکدیگر تحلیل کنند، دعاوی را بسنجند و نقاط قوت و ضعف را دریابند. در واقع، طرفین این اختلاف‌نظر دو شرط مورد نظر تامس کلی را از حیث (۱) آشنایی کمابیش یکسان با شواهد و استدلال‌های ذی‌ربط و (۲) فضیلت‌های فکری ذی‌ربط و کمابیش برابر برای بررسی و تصمیم‌گیری در باره‌ی موضوع برمی‌آورند. روشن است که این چالش دربردارنده‌ی اشکالی بیش از آن است که صرفاً بگوییم در طول تاریخ و در فرهنگ‌های گوناگون کسانی مخالف باور به خدا بوده‌اند و حضور آنان استدلال اجماع عام را نقض می‌کند. چالش مورد نظر این است که به نظر می‌رسد اختلاف‌نظر بین همتایان معرفتی خود شاهده‌ی مرتبه بالاتر (higher-order evidence) به دست می‌دهد بر اینکه مدعای طرف مقابل نادرست است.^{۱۰}

به علاوه این اختلاف‌نظر، به گفته‌ی سنفرد گلدبرگ، اختلاف‌نظری نظام‌مند (systematic) نیز هست زیرا اولاً غیرموضعی است؛ یعنی بخشی از اختلاف‌نظری بسیار وسیع‌تر است که شامل اختلاف در باورهای طبیعی، مابعدالطبیعی، تاریخی، اخلاقی و مانند این‌ها می‌شود. ثانیاً گسترده و گروهی است؛ یعنی مواضع متفاوت طرفین اختلاف‌نظر توانسته‌اند پیروان و مدافعان بسیار زیادی به خود جلب کنند و ثالثاً ریشه‌دار است؛ یعنی

اختلاف نظری است که مدتی بسیار طولانی تداوم داشته است و طرفین اختلاف نظر، به رغم چالش مواجهه با آن، همچنان به دفاع از باورهای خود ادامه می‌دهند. (Goldberg, 2014: 285)

با در نظر داشتن این ملاحظات، با چالش اختلاف نظر برای استدلال اجماع عام بر وجود خدا چه باید کرد؟ آیا این اشکال، در نهایت، ما را به سوی شکاکیت یا نسبی‌انگاری سوق می‌دهد؟ یعنی چون اختلاف نظر با خدانا باوران می‌تواند ناقضی برای خدانا باوران شمرده شود، یا از سوی دیگر، اختلاف نظر با خدانا باوران می‌تواند ناقضی برای خدانا باوران شمرده شود، یگانه راه باقی مانده برای حل مسئله شکاکیت یا نسبی‌انگاری است؟ به نظر زگزیسکی چنین نیست. او می‌گوید به رغم آنکه نسخه‌های خدانا باورانه و خدانا باورانه‌ی استدلال اجماع عام هم‌تراز به نظر می‌رسند، در مواجهه با چنین تعارض‌هایی، فاعل باید به وجدان‌مدارانه بودن (consciousness) یا فضیلت‌مندانه بودن باورها نظر کند. اگر او دریابد که یکی از طرفین اختلاف نظر فاقد وجدان‌مداری است یا وجدان‌مداری کمتری دارد یا از قوای معرفتی ضعیف‌تری برخوردار است می‌تواند اعتماد اولیه‌اش را رها کند و جانب طرف مقابل را بگیرد. برای نمونه دیوید هیوم بر این نظر بود که باور به وقوع معجزه در میان ملل «جاهل و بی‌تمدن» رایج‌تر است (Hume, 2007: 94) یا مارکس باورهای دینی را همچون مخدری می‌دید که افراد را پذیرای ستم طبقاتی می‌کند (Marx, 2020: 17-35) یا فروید باور دینی را محصول ترس یا سرکوبی میل جنسی می‌دانست. (Tawakkuli, 2004: 27-32 & 53-66)

برخی خدانا باوران معاصر نیز گفته‌اند خدانا باوران، در مجموع، توانایی‌های فکری ضعیف‌تری دارند. (Dawkins, 2008: 123-130) از آن سو، برخی خدانا باوران استدلال کرده‌اند که در نیافتن خدا ناشی از زندگی گناه‌آلود است. (Plantinga, 2000: 186; Plantinga, 2004: 66)

90 & اگر فرد دریابد که این انتقادات یا اتهام‌ها بیراه نیستند و از قوتی درخور برخوردارند، آنگاه آن‌ها را دلایلی علیه اعتماد اولیه‌ی خود می‌انگارد و با آن می‌سنجد. آنچه، در نهایت، مهم است ارزیابی وجدان‌مدارانه‌ی فاعل معرفت است. علاوه بر این، فرد می‌تواند به گستره و عمق اعتماد به وجوه گوناگون خویشتن خود نیز نظر کند و ببیند باور به خدا یا باور نداشتن به او چگونه آن را دستخوش تغییر می‌کند و بر دیگر باورها، عواطف، تجربه‌ها، ارتباط‌ها و وفاداری‌های او مؤثر می‌افتد. در اینجا نیز آنچه تعیین‌کننده است اعتماد وجدان‌مدارانه‌ی فرد به خود و ارزیابی ناشی از آن خواهد بود. (Zagzebski, 2011: 36)

آیا پاسخ زگزیسکی قانع‌کننده است به گونه‌ای که چالش اختلاف نظر را برطرف کند؟ به

نظر می‌رسد چنین نیست. زگزبسکی خود هم ترازوی نسخه‌های خداپاورانه و خداناباورانه از استدلال اجماع عام را تصدیق کرده است. اگر این هم ترازوی مستلزم همتایی مدافعان آن‌ها باشد، آنگاه روشن نیست که چگونه می‌توان برای ارزیابی آن‌ها دوباره به ضعف یا قوت توانایی‌ها یا فضیلت‌های فکری مدافعانشان دست یازید. چنانکه پیش‌تر آمد، وقتی از همتایی معرفتی طرفین اختلاف نظر سخن می‌گوییم، تصدیق می‌کنیم که آن‌ها اولاً از حیث آشنایی با شواهد و ادله‌ی ذی‌ربط و ثانیاً توانایی‌ها و فضیلت‌های فکری ذی‌ربط کمابیش با هم برابرند. در این صورت، در ارزیابی طرفین هم‌تا نمی‌توان دوباره به سنجش فضیلت‌های فکری یا فضیلت مرتبه‌بالاتر وجدان‌مداری معرفتی آنان ارجاع داد.

اما فرض کنیم که هم ترازوی نسخه‌های خداپاورانه و خداناباورانه از استدلال اجماع عام مستلزم همتایی معرفتی مدافعان آن‌ها نیستند. یعنی فرض کنیم زگزبسکی همتایی معرفتی آنان را نمی‌پذیرد، از جمله به این دلیل که معلوم نیست طرفین اختلاف نظر واقعاً از حیث بررسی شواهد ذی‌ربط یکسان باشند یا توانایی‌های فکری برابری داشته باشند. زمینه‌ی تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی دو طرف اختلاف نظر چنان وسیع است که اساساً امکان سنجش توانایی‌های فکری آنان را سلب می‌کند. به علاوه موضوع نیز چنان خاص است که نمی‌توان شواهد ذی‌ربط با آن یا توانایی‌های فکری ذی‌ربط با آن را نزد طرفین به دقت مشخص کرد. در صورتی که وضع چنین باشد، امکان ارجاع به ارزیابی توانایی‌ها یا فضیلت‌های فکری طرفین اختلاف نظر میسر می‌شود. یعنی، مطابق توضیح زگزبسکی، می‌توانیم داوری کنیم که کدام‌یک از طرفین اختلاف نظر باورهایی برآمده از اعمال فضیلت فکری و وجدان‌مداری معرفتی دارد و به دیدگاه او اعتماد کنیم. بنابراین، با نفی همتایی، ظاهراً اشکال پیش‌گفته برطرف می‌شود.

با این حال به نظر می‌رسد همچنان می‌توان از همتایی معرفتی مدافعان نسخه‌های خداپاورانه و خداناباورانه از استدلال اجماع عام دفاع کرد. اختلاف نظر ناب و کاملاً متعینی که در آن طرفین اختلاف نظر شواهدی دقیقاً یکسان و توانایی‌ها و سوابق فکری کاملاً برابر داشته باشند موقعیتی است که تحقق آن، نه تنها در مسائل مربوط به فلسفه و الهیات بلکه در مسائلی که قابل ارزیابی طبیعی‌اند یا، حتی بیش از آن، در زندگی روزمره در جهان واقعی بسیار دشوار، اگر نگوییم محال، است. در اختلاف‌نظرهای واقعی برابری در شواهد و همتایی معرفتی از نوع همه یا هیچ نیستند بلکه مدرج‌اند و به میزانی که به ایدئال اختلاف نظر نزدیک باشند اهمیت معرفتی می‌یابند. بنابراین مفهوم برابری در شواهد و

همتایی معرفتی را می‌توان مطابق فهمی عرفی از آن‌ها به شکلی مناسب به کار برد ولو اینکه یافتن نمونه‌الگوهای آن در جهان واقعی بسیار دشوار باشد. یکی از راه‌های پی بردن به برابری شواهد و همتایی معرفتی بررسی سوابق معرفتی طرفین اختلاف نظر در مورد نوعی از باورها است که محل اختلاف‌اند. هرچه این سوابق نزدیک‌تر باشند احتمال برابری نسبی شواهد و همتایی نسبی آنان بیشتر است. (Renusch, 2015: 10) برای مثال، در موضوع مورد نظر ما، می‌توانیم بسنجیم که آیا طرفین اختلاف نظر با دیگر استدلال‌ها بر وجود خدا یا دیگر مسائل الهیاتی مرتبط یا مقدمات فلسفی یا تاریخی مربوط به دعوی دینی آشنایی کمابیش یکسانی دارند؛ و آیا در تحلیل و ارزیابی آن‌ها یا دعوی مرتبط با آن‌ها توانایی‌های فکری کمابیش یکسانی دارند. اگر چنین باشد، آنگاه حتی اگر دو طرف خود یکدیگر را همتای معرفتی نشمارند، شواهد خوبی وجود دارد بر اینکه باید یکدیگر را در کثیری از موضوعات ذی‌ربط دیگر واجد صلاحیت و توانایی فکری بالایی لحاظ کنند و همین کفایت می‌کند.

اما ممکن است همتایی به شیوه‌ای دیگر نفی شود. برای نمونه آلون پلنتینگا می‌گوید همه‌ی آدمیان واجد حسی الوهی (*sensus divinitatis*) هستند که راهبر درونی آنان به سوی باور به خدا است. این حس در خداباوران کارکردی درست دارد اما گناهان کارکرد آن را نزد خدا ناباوران مخدوش و تیره و تار کرده‌اند. حس الوهی برای شکل دادن به باور مسیحی همان جایگاهی را دارد که قوای حسی برای شکل دادن به باورهای ادراکی دارند. باور مسیحی باوری پایه (*basic*) است که قوت معرفتیش را مستقیماً از حس الوهی می‌گیرد، همان‌طور که باورهای ادراکی قوت معرفتیشان را از قوای حسی می‌گیرند. (Plantinga, 2000: 182-183) بر این اساس حس الوهی می‌تواند نقش شاهدهی خصوصی را ایفا کند که راهنمای خداباوران به سوی باور به خدا و عظمت او است. اگر چنین حسی در کار باشد دیگر نمی‌توان ادعا کرد که خداباوران و خدا ناباوران همتای معرفتی‌اند زیرا روشن است که خداباوران از مزیتی خاص بهره‌مندند که خدا ناباوران فاقد آن‌اند. (Plantinga, 1995: 213)

دعوی بهره‌مند بودن از حس الوهی یا هدایت درونی روح القدس یا قوا یا فرایندهای باورسازی مشابه آن‌ها از جهات گوناگون مورد بحث قرار گرفته است. اما آنچه در اینجا مهم است این است که این دعوی نمی‌تواند دلیلی موجه بر نفی همتایی معرفتی و اثبات برتری معرفتی خداباوران باشد. اولاً هم در سنت الهیات طبیعی هم در رویه‌ی عموماً جاری در زندگی متدینان دفاع از باورهای خود عموماً به حس الوهی متکی نمی‌شود ولو اینکه فیض یا شهود الهی را نیز مؤید و حامی ایمان دینی در نظر آورند. به نظر می‌رسد کاری که

در واکنش به دیدگاه‌های خداناباورانه بدان روی می‌آوریم اغلب ارجاع به استدلال‌هایی است که مؤید دیدگاه ما، در مقابل دیدگاه آنان، است نه شواهدی خصوصی مانند حس الوهی. این بدان معنا است که اطمینان ما به باورهایمان تا حد زیادی تابعی از اطمینانمان به قوت استدلال‌هایی است که می‌توانیم به شکلی بین‌الذهانی پیش روی دیگران بنهیم (Willard, 2003: 282-283؛ همچنین بنگرید به: Quinn, 1993: 39-43) و نیز بدان معنا است که شخص متدین لزوماً منظر معرفتی یا امتیاز معرفتی ویژه‌ای در اختیار ندارد که او را پیش از آغاز بحث در موقعیت معرفتی برتری قرار دهد. بنابراین او از نظر معرفتی موظف است مخالف خود را همتای معرفتی در نظر آورد. (Basinger, 2002: 26-27) ثانیاً واقعیت اختلاف نظر دینی نظام‌مند، به تعبیر گلدبرگ، نشان می‌دهد حس الوهی یا قوه یا فرایند باورساز دینی نزد افراد متفاوتی که خود را پیرو آیین‌های دینی گوناگونی می‌دانند باورهایی به شدت متفاوت به وجود می‌آورد به گونه‌ای که نمی‌توان گفت محصول آن کثرتی از باورهای صادق است. این وجه تمایز مهم حس الوهی یا قوه یا فرایند باورساز دینی با فرایندی است که باورهای ادراکی را می‌سازد و ظاهراً چنین «اختلال» گسترده‌ای در آن راه ندارد. این اختلال‌ها موجب تردید در وجود چیزی مانند حس الوهی می‌شوند. ثالثاً حتی اگر چنین قوه یا فرایندی در کار باشد اعتماد معرفتی به آن نابجا است زیرا اعتماد به قوا یا فرایندهای معرفتی فقط آنگاه موجه است که محصول آن قوا یا فرایندها کثرتی از باورهای صادق باشد در حالی که ظاهراً «واقعیت اختلاف نظر [دینی] گسترده خود شاهدهی است بر اینکه فرایندهای معرفتی که باورهای ذی‌ربط را به وجود می‌آورد اعتمادپذیر نیست و از این رو نباید به آن اعتماد کرد.» (Goldberg, 2014: 288)

اینک، با در نظر داشتن این ملاحظات، می‌توان نتیجه گرفت با فرض همتایی معرفتی بین مدافعان نسخه‌های خداباورانه و خداناباورانه استدلال اجماع عام، اختلاف نظر بین آنان خود شاهدهی مرتبه بالاتر علیه نسخه‌ی خداباورانه از این استدلال است. جدی گرفتن این شاهد بدان معنا است که مدافعان استدلال اجماع عام بر وجود خدا باید از میزان اطمینان خود به صحت این استدلال بکاهند (نه اینکه لزوماً به کلی از آن دست بکشند) و آن را در پرتو ادله و شواهد دیگر بازنگرند. درست است که اعتماد به قوای معرفتی خود می‌تواند زمینه‌ی اعتماد به قوای معرفتی دیگری را فراهم کند ولی بنا بر توضیح زگربسکی، این اعتماد در صورتی نقش دلیلی برای باور داشتن به باور دیگری را فراهم می‌کند که از پس تأمل نقادانه و وجدان‌مدارانه‌ی فرد بر جای بماند. بنا بر آنچه آوردیم، فارغ از

اشکال‌های دیگر، خود پدیده‌ی اختلاف نظر دینی نظام‌مند شاهده‌ی علیه استدلال اجماع عام بر وجود خدا است. شاهده‌ی که مانع از آن است که بتوان به صورتی موجه و وجدان‌مدارانه به دعوی مدافعان اجماع عام بر وجود خدا اعتماد کرد.

آنچه به طور خاص در باره‌ی چالش اختلاف نظر دینی برای استدلال اجماع عام درخور توجه است این است که این چالش به این مسئله ربطی ندارد که آیا خدا باوری واقعاً در تاریخ و جغرافیای بشری باوری همه‌شمول بوده است یا نه. فارغ از همه‌شمول بودن یا نبودن این باور، اختلاف نظر دینی با مشخصاتی که آمد، در یک سطح ناقضی برای اجماع عام بر وجود خدا است و در سطحی دیگر و مهم‌تر شاهده‌ی مرتبه بالاتر است که امکان اعتماد معرفتی به اجماع نسبی و ادعایی خدا باوران را سلب می‌کند. اختلاف نظر دینی نشان می‌دهد در پس این اجماع ظاهری و ادعایی اختلاف‌هایی مهم و مؤثر در کارند که اعتمادپذیر بودن قوه یا فرایند باورساز دینی را به تردید می‌افکنند.^{۱۱}

۵. اختلاف نظر معرفتی، تعدی عمل‌گرایانه و بازنگری در استدلال اجماع عام

به‌رغم نتیجه‌ای که از ملاحظات پیشین گرفتیم شاید بتوان از منظری دیگر استدلال اجماع عام بر وجود خدا را نگریست و آن را در قالبی دیگر مطرح کرد. چنانکه پیش از این آمد، زگزبسکی می‌گوید یکی از شیوه‌های داوری در مورد مدعای اصلی استدلال اجماع عام و سنجش آن در مقابل نسخه‌ی خدا ناباورانه‌ی این استدلال آن است که به گستره و عمق اعتماد به وجوه گوناگون خویشتن خود نظر کنیم و ببینیم باور به خدا یا باور نداشتن به او چگونه خویشتن ما را دستخوش تغییر می‌کند و بر دیگر باورها، عواطف، تجربه‌ها، ارتباطها و وفاداری‌های ما تأثیر می‌گذارد. این بررسی مبتنی بر اعتماد وجدان‌مدارانه‌ی فرد به خود و ارزیابی ناشی از آن است. این نحوه‌ی نگرش می‌تواند قسمی تعدی عمل‌گرایانه (pragmatic encroachment) به شمار آید.

چنانکه می‌دانیم برخی استدلال‌ها بر وجود خدا بیانگر گونه‌ای فراروی عمل‌گرایانه از عالم نظرند. موقعیت عمل‌گرایانه موقعیتی است که در آن بنا بر سرمایه‌هایی عملی که احساس می‌کنیم در معرض خطر از دست رفتن‌اند از شروط بهنجار معطوف به صدق برای معرفت تعدی می‌کنیم و در تعیین میزان کفایت شواهد برای توجیه باور (به طور خاص باور دینی) آن موقعیت را لحاظ می‌کنیم. در واقع، در اینجا، میزان کفایت شواهد تا حد

زیادی وابسته است به اینکه خطا کردن یا صادق بودن چه هزینه‌ها یا منافعی به همراه می‌آورد و به کدام سوی منازعه تعلق دارد. (Fantl & McGrath, 2007) گرچه مناقشه‌ها در باره‌ی تعدی عمل‌گرایانه کم نیستند، با توجه به اشاره‌ی زگزیسکی به اهمیت ارزیابی تأثیر عملی باور به خدا بنا بر اعتماد معرفتی به دیگران، که مضمون خوانش اعتمادبنیاد از استدلال اجماع عام است، در پایان مقاله این امکان را برمی‌رسیم که چنین استدلالی، به‌رغم چالش ویرانگر اختلاف‌نظر، تا چه حد می‌تواند در قالبی عمل‌گرایانه عرضه شود. این مسئله را در پرتو تفسیر زگزیسکی از اختلاف‌نظر معرفتی برمی‌رسیم.

اختلاف‌نظر معرفتی از آنجا بدل به مسئله می‌شود که بنا بر توضیحات پیشین، دیگری علی‌الاصول از همان قوای معرفتی برخوردار است که من دارم و دیگری می‌تواند به همان اندازه در برگرفتن باورهایش وجدان‌مدارانه عمل کند که من می‌توانم. در این صورت وقتی با دیگری به اختلاف برمی‌خوریم چه باید کرد؟ زگزیسکی می‌گوید در این شرایط نمی‌توان اختلاف را برحسب اتکای معرفتی به خود حل کرد. با این حال، هر فاعل معرفت‌خویشتنی آرمانی دارد که ناظر شیوه‌های اندیشیدن و باور داشتن او است. این خویشتن آرمانی است که روش‌هایی را در کسب معرفت مجاز یا غیرمجاز می‌شمارد، دیگران را واجد قوای معرفتی مشابه درمی‌یابد و گاه نیز از پسِ گفت‌وگو یا بررسی شواهد جدید تغییر می‌کند. به نظر زگزیسکی اختلاف‌نظر معرفتی، در نگاه نخست، اختلاف‌نظری بین فرد با این خویشتن آرمانی خود است نه با دیگری. در موقعیت اختلاف‌نظر خویشتن آرمانی فاعل معرفت درمی‌یابد که به‌رغم اعتمادپذیری قوای معرفتی خود، قوای معرفتی دیگری مخالف نیز اعتمادپذیر به نظر می‌آید. بدین ترتیب مسئله‌ای که در گام نخست پیش روی فاعل معرفت است حل کردن اختلاف‌نظر با خویشتن خود است: در نهایت، باید کدام اعتماد را ترجیح داد، اعتماد به قوای معرفتی خود یا اعتماد به قوای معرفتی کمابیش یکسان دیگری به‌رغم آنکه نتیجه‌ی آن قوا با نتیجه‌ای که خود به آن رسیده‌ام متفاوت است؟ به نظر زگزیسکی:

در چنین مواردی نگه داشتن باوری که بیشترین اعتماد را برحسب تأمل وجدان‌مدارانه به آن دارم معقول است... ممکن است وجدان‌مدارانه به باوری اعتماد کنیم، حتی به‌رغم میزان زیادی از آنچه می‌تواند شواهدی علیه آن قلمداد شود... آنچه به من مربوط است چیزی است که وجدان‌مدارانه به آن باور دارم و انتظار دارم مقتضای تأمل بعدی من در خودم را، با توجه به آنچه وجدان‌مدارانه از خودم انتظار دارم، برآورد. (Zagzebski, 2012: 189-190)

اگر اختلاف نظر معرفتی را همچون زگزبسیکی اختلاف نظری دریابیم که نخست ما را با خویشتن معرفتی آرمانیمان مواجه می‌کند، آنگاه می‌توانیم از ملاحظه‌ی آن به منزله‌ی شاهده‌ی مرتبه بالاتر علیه استدلال اجماع عام بر وجود خدا فراتر رویم. مطابق این نگرش، اختلاف نظر معرفتی شاهده‌ی علیه این استدلال به شمار می‌آید اما ممکن است فاعل معرفت به این حکم کند که ملاحظات عمل‌گرایانه ما را بدان سو سوق می‌دهند که از قلمرو نظری شواهد تعدی کنیم و به این ملاحظات وزنی بیشتر دهیم. این همان نکته‌ای است که زگزبسیکی نیز به آن توجه کرده است، آنجا که می‌گوید فرد می‌تواند علاوه بر شواهد نظری به گستره و عمق اعتماد به وجوه گوناگون خویشتن خود نیز نظر کند و ببیند باور به خدا یا باور نداشتن به او چگونه وجودش را دستخوش تغییر می‌کند و بر دیگر باورها، عواطف، تجربه‌ها، ارتباطها و وفاداری‌های او تأثیر می‌گذارد.

مدافع استدلال عمل‌گرایانه بر وجود خدا می‌تواند استدلال کند که اگر تأثیر مثبت این باور چشمگیر و غیرقابل چشم‌پوشی باشد آنگاه ملاحظاتی عملی از آن دست که تاسمن مطرح می‌کند ما را به سوی تعدی از شواهد نظری مخالف، از جمله اختلاف نظرهای دینی، سوق می‌دهند و باور به وجود خدا به‌رغم این شواهد را نتیجه می‌دهند. بنا بر این تلقی خوانش اعتمادبنیاد از استدلال اجماع عام می‌تواند، به‌رغم چالش اختلاف‌نظر، بنا بر اعتمادی موجه به خدا باورانی که در طول تاریخ به خدا باور داشته‌اند قابل دفاع باشد.

اما آیا تعدی عمل‌گرایانه می‌تواند استدلال اجماع عام بر وجود خدا را نجات دهد؟ به نظر می‌رسد چند گام دشوار دیگر برای رسیدن به مقصود باید برداشته شود. نخست مدافع استدلال اجماع عام باید نشان دهد که به طور کلی تعدی عمل‌گرایانه از نظر معرفتی موجه و مجاز است. برداشتن این گام خود به میزان زیادی دشوار است زیرا در مورد روایی دستیازی به ملاحظات عمل‌گرایانه مناقشه‌های بسیار وجود دارد. یکی از این مناقشه‌ها، و نه مهم‌ترینشان، این است که به نظر می‌رسد تعدی عمل‌گرایانه چیزی مانند این را مفروض می‌گیرند که ساختار جهان احتمالاً به گونه‌ای است که برآوردن نیازهای عملی ما را به شکلی مطلوب در خود جای داده است. این ادعا نیازمند استدلالی مستقل از خواست ما در مقام انسان باشد. دوم مدافع استدلال اجماع عام باید نشان دهد ملاحظات عمل‌گرایانه‌ای از آن دست که گفته شد می‌توانند بر کفایت شواهدی مخالف مانند اختلاف نظر دینی فائق آیند. به عبارت دیگر موازنه میان ملاحظات عمل‌گرایانه و شواهد نظری مخالف باید به گونه‌ای باشد که شواهد نظری را بی‌اعتبار کند یا نادیده گرفتشان را مجاز سازد. سوم مدافع

استدلال اجماع عام باید نشان دهد ملاحظات عمل گرایانه‌ی مخالفی در کار نیستند که بتوانند استدلال خدا ناباوران را به همین میزان موجه کنند. یعنی ممکن است ملاحظات عمل گرایانه‌ای مطرح شوند که ملاحظات عمل گرایانه به سود استدلال اجماع عام را تحت الشعاع قرار دهند. برای نمونه اگر بتوان به شکلی نشان داد که خدا باوری نه تنها (مثلاً) شکوفایی شخصی و یکپارچگی اجتماعی به بار نمی‌آورد بلکه فرد را دچار سرکوفتگی غرایز و عواطف یا گرفتار شدن در چنبره‌ی سلطه‌ی طبقاتی یا کوتاه‌نظری و محدودیت افق ذهنی یا فقدان عزت نفس و خودآیینی می‌کند، تعدی عمل گرایانه به سوی اعتماد به خدا باوران ناکارآمد و ناموجه خواهد شد.

بدین ترتیب، نقض هر یک از شروط پیش گفته تعدی عمل گرایانه را از کار خواهد انداخت. یعنی اگر رویکرد عمل گرایانه از نظر معرفتی قابل دفاع نباشد یا ملاحظات عمل گرایانه چنان چشمگیر و غیر قابل چشم‌پوشی نباشند یا به شکلی بتوان نشان داد که ملاحظات عمل گرایانه علیه خدا باوری بیشتر درخور اعتنایند، تعدی عمل گرایانه ارزش ادعایی خود را از دست می‌دهد. علاوه بر این‌ها، این نکته نیز درخور یادآوری است که حتی در صورت موفقیت تعدی عمل گرایانه در مورد استدلال اجماع عام بر وجود خدا این رویکرد عملی به خدا باوری اختصاصی به این استدلال ندارد و هر استدلال دیگری بر وجود خدا نیز می‌تواند از مزایای این رویکرد بهره‌مند شود.

۶. نتیجه‌گیری

استدلال اجماع عام بر وجود خدا را می‌توان در قالب دو خوانش متفاوت بررسی کرد: بهترین تبیین و اعتماد بنیاد. خوانش بهترین تبیین بر آن است که نشان دهد بهترین تبیین از کثرت باور به خدا در طول تاریخ و در گستره‌های جغرافیایی و فرهنگی وسیع آن است که این باور را صادق بشماریم. خوانش اعتماد بنیاد بر آن است که نشان دهد اعتماد ما به قوای معرفتی خود اعتمادمان را به قوای معرفتی دیگران لازم می‌آورد. از آنجا که در طول تاریخ و در گستره‌های جغرافیایی و فرهنگی وسیع تعدادی بسیار بسیار زیاد از افراد به خدا باور داشته‌اند، اعتماد معرفتی ما به خود ما را به اعتماد معرفتی به آنان و باور به خدا ملزم می‌کند. گفتیم که صورت غالب خوانش استدلال اجماع عام خوانش آن در قالب بهترین تبیین بوده است اما انتقادات بر این خوانش ما را به سوی خوانش اعتماد بنیاد از آن سوق می‌دهد.

با این حال دشوار نیست که نسخه‌ای خدا ناباورانه از استدلال اجماع عام را نیز در مقابل نسخه‌ی خدا باورانه از آن در نظر آوریم: از آنجا که در طول تاریخ و در گستره‌های جغرافیایی و فرهنگی وسیع تعدادی بسیار بسیار زیاد از افراد به خدا باور نداشته‌اند، اعتماد معرفتی ما به خود ما را به اعتماد معرفتی به آنان و باور نداشتن به خدا ملزم می‌کند. این دو نسخه ظاهراً هم‌ترازند اما یک چالش، به طور خاص، نسخه‌ی خدا باورانه را در دو سطح تهدید می‌کند: چالش اختلاف نظر دینی. در سطح نخست چالش اختلاف نظر با خدا ناباوران ممکن است نشان دهد در شرایط هم‌تامی معرفتی اختلاف نظر خدا ناباوران با خدا باوران خود شاهده‌ی علیه استدلال اجماع عام است. در سطح دوم، که مهم‌تر و تأثیرگذارتر است، اختلاف نظرهای دینی نظام‌مند بین خدا باوران امکان اعتماد معرفتی به اجماع نسبی آنان را سلب می‌کند. این اختلاف نظرها نشان می‌دهند در پس این اجماع ظاهری اختلاف‌هایی در کارند که ما را در مورد نحوه‌ی کارکرد یا اعتمادپذیر بودن قوه یا فرایند باورساز دینی دچار تردید می‌کنند. نتیجه آن است که استدلال اجماع عام از پس مواجهه با چالش اختلاف نظر دینی نمی‌تواند به مقصود خود دست یابد و استدلالی تام شمرده شود.

در بخش پایانی به امکانی متفاوت پرداختیم، یعنی اینکه آیا تعدی عمل‌گرایانه می‌تواند خوانش اعتمادبنیاد از استدلال اجماع عام را موجه کند. بنا بر آنچه آمد، تعدی عمل‌گرایانه در صورتی که به طور کلی قابل دفاع باشد و نشان دهد که ملاحظات عملی چشمگیر و غیر قابل چشم‌پوشی‌اند و بر ملاحظات عملی مخالف به قوت ترجیح دارند، می‌تواند استدلال اجماع عام را تقویت کند اما حتی در صورت تحقق این شروط، که خود بسیار دشوارند، تعدی عمل‌گرایانه اختصاصی به استدلال اجماع عام ندارد و هر استدلالی بر وجود خدا می‌تواند از حمایت آن بهره‌مند شود.

پی‌نوشت

۱. در عموم منابع فارسی از استدلال اجماع عام با عنوان «برهان» یاد شده است (برای نمونه بنگرید به: Ramin et al., 2021؛ Ramin and SeifAli-Pur, 2021؛ Ramin et al., 2013 et al., 2019؛ Muhammadrezaee, 2009 و Abdoli Mehrjardi). اگر برهان (proof) را استدلالی (argument) بدانیم که مقدمات صادق آن بالضرورة مستلزم نتیجه‌اش هستند، آنگاه روشن است که نه تنها آنچه در اینجا از آن بحث می‌کنیم بلکه برخی دیگر از شناخته‌ترین استدلال‌ها بر وجود خدا به معنای دقیق کلمه برهان نیستند. (Kelly, 2011, 12) به همین دلیل در اینجا از استدلال اجماع عام

سخن می‌گوییم.

۲. البته دلالت‌هایی بر استدلال اجماع عام را در آثار فلسفی پیش از سنکا و سیسرو نیز می‌توان یافت. برای نمونه در کتاب دهم قوانین، کلیناس «اثبات هستی خدایان» را «کار آسانی» می‌یابد: «مگر همه‌ی یونانیان و بیگانگان به وجود خدایان معتقد نیستند؟» (بنگرید به: Plato, 2001: 886) شماره‌گذاری منطبق با نظام ارجاع‌دهی معیار به آثار افلاطون است.

۳. جسیپر رید در مقاله‌ای با عنوان «استدلال اجماع عام از هربرت تا هیوم» تاریخ مباحثه بر سر این استدلال و تحولات آن را در طول سده‌های هفدهم و هجدهم بررسی کرده است. (بنگرید به: Reid, 2015: 401-433)

۴. در این مورد همچنین بنگرید به: O'Briant, 1985: 73-74.

۵. رید می‌گوید چرخش استدلال اجماع عام از تأکید بر فطری شمردن باور به خدا به تأکید بر همه‌شمول شمردن آن بنا بر عقل استدلالی (discursive reasoning) «در را به روی تبیین‌های بدیل از خاستگاه‌های روان‌شناختی خداباوری گشود، تبیین‌هایی که بر منابعی چون سنت یا ترس مبتنی بودند. اما برای جست‌وجوی صدق، این منابع دیگر به همان شیوه‌ی فطرت یا عقل قابل اتکا نبودند. معنایش این بود که صدق این فرضیه را دیگر نمی‌توان از این واقعیت صرف که افراد بسیاری به آن باور دارند اثبات کرد.» (Reid, 2015: 401)

۶. ممکن است خوانش‌ها از استدلال اجماع عام را به گونه‌هایی متفاوت با آنچه در اینجا آمد رده‌بندی کنند. برای نمونه لرن میردینگ استدلال اجماع عام را مصداقی از استدلال استقرایی معتبر (و در صورتی که امکان گردآوری داده‌های ناشی از نظرسنجی همه‌شمولی مناسب در کار باشد، درست) می‌داند. (Meierding, 1998) کلی و متیسن نیز آنچه را با عنوان خوانش اعتمادبنیاد آورده‌ایم صورتی دیگر از استدلال از طریق بهترین تبیین تلقی می‌کنند. (Kelly, 2011, 11; Matheson, 2021: 294)

۷. قید «تا حد زیادی» را از آن رو آورده‌ام که برخی مدافعان استدلال اجماع عام تأکید بیش از اندازه بر استقلال افراد از یکدیگر در اکتساب باور به وجود خدا را از نظر معرفتی روا نمی‌دانند. برای نمونه، کلی می‌گوید ممکن است تقلید باورمندان به خدا یا هم‌رنگی معرفتی آنان با یکدیگر به درستی نقضی برای آن شمرده شود ولی دوام و پایداری تاریخی این باور می‌تواند تا حد زیادی این نقض را برطرف کند چون «حتی در مواردی که در آن‌ها افراد در ابتدا باوری را از منبعی مشترک به دست می‌آورند برای هر فرد این امکان هست که بعداً آن باور را در پرتو تجربه یا تأمل بعدی رها کند. با این حال، در مورد باور دینی افرادی به اندازه‌ی کافی فراوان این کار را نمی‌کنند و اکثریت قاطعی در طول زمان بر باور خود باقی می‌مانند.» (Kelly, 2011: 25) متیسن نیز در اینجا به همین نکته اشاره می‌کند: (Matheson, 2021: 300)

۸. کلی نیز با تعبیری دیگر بر این نکته تأکید می‌کند. به نظر او به محض آنکه از کلاس فلسفه بیرون بیاییم، «به کرات باورهای دیگران را شاهدهی بر صدق آنچه آنان بدان باور دارند تلقی می‌کنیم و دیدگاه‌های خود را در پرتو نظر آنان بازمی‌نگریم و انجام دادن این کار (در غالب موارد) برای ما معقول است.» (Kelly, 2011: 5)
۹. برای ملاحظه‌ی شروط کلی بنگرید به: Kelly, 2005, 174.
۱۰. برای ملاحظه‌ی اهمیت معرفتی اختلاف نظر بنگرید به: Hojjati, 2019: ch. 1: فصل اول؛ Frances, 2020: sec. 1.
۱۱. متیسن این نکته را نیز متذکر شده است که تأکید خاص استدلال اجماع عام بر ارزش معرفتی اجماع یا پذیرش گسترده می‌تواند به صورتی طنزآمیز خود این استدلال را به مخاطره افکند زیرا استدلال اجماع عام امروزه مقبولیت گسترده‌ای ندارد و بیشتر کسانی که آن را در نظر می‌آورند آن را استدلال خوبی نمی‌شمارند. بنابراین آنچه مقبولیتی گسترده دارد ثمربخش نبودن آن است. به بیانی دیگر، هر قدر بر ارزش معرفتی اجماع و مقبولیت عام بیشتر تأکید کنیم، کثرت مخالفت‌ها با این استدلال آن را بیشتر تضعیف می‌کنند. (بنگرید به: Matheson, 2021: 303)

منابع

- Abdoli Mehrjardi, Hamidreza; Muhammad hossein Dehghani Mahmudabadi (2013). "A Comparative Study of Argument from Primordial Nature and Argument from General Consensus on the Demonstration of Existence of God", *Elahiyate Tatbiqi*, 5 (11), pp. 169-188. [In Persian]
- Basinger, David (2002). *Religious Diversity: A Philosophical Assessment*, Burlington, VT: Ashgate Publishing Company.
- Cicero (1967). *De Natura Deorum*, Translated by H. Rackham, M. A., Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Dawkins, Richard (2008). *The God Delusion*, New York: Houghton Mifflin.
- Fantl, Jeremy and Matthew McGrath (2007). "On Pragmatic Encroachment in Epistemology", *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 75: no. 3, pp. 558-589.
- Frances, Bryan (2020). *Disagreement*, Translated by Ghazaleh Hojjati, Tehran: Kargadan. [In Persian]
- Goldberg, Sanford (2014). "Does Externalist Epistemology Rationalize Religious Commitment?" in *Religious Faith and Intellectual Virtue*, Edited by Laura Frances Callahan et al., Oxford: Oxford University Press, pp. 279-298.
- Hojjati, Ghazaleh (2019). *Religious Disagreement: An Epistemological Examination*, Qom: Ketabe Taha. [In Persian]
- Hume, David (2007). *An Inquiry Concerning Human Understanding*, Oxford: Oxford

University Press.

- Kelly, Thomas (2005). "The Epistemic Significance of Disagreement" in *Oxford Studies in Epistemology*, Vol. 1, edited by John Hawthorne et al., Oxford: Oxford University Press, pp. 167-196.
- Kelly, Thomas (2011). "Consensus Gentium: Reflections on the 'Common Consent' Argument for the Existence of God", Retrieved at: <https://www.princeton.edu/~tkelly/cg.pdf> [Accessed on 1 August 2023]
- Locke, John (2019). *An Essay Concerning Human Understanding*, Translated by Kaveh Lajevardi, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Marx, Karl (2020). *Kritik des Hegelschen staatsrechts*, Translated by Mahmoud Ebadian and Hassan Qazimoradi, Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Matheson, Jonathan (2021). "The Argument from Common Consent" in *Contemporary Arguments in Natural Theology*, Edited by Collin Ruloff and Peter Horban, London, Bloomsbury Academic. pp. 293-309.
- Meierding, Loren (1998). "The Consensus Gentium Argument", *Faith and Philosophy*, Vol. 15: No. 3, pp. 271-297.
- Mill, John Stuart (2009). "Theism" in *Three Essays On Religion*, edited by Louis J. Matz, Ontario: Broadview editions.
- Muhammadrezaee, Muhammad (2009). "A Comparative Study of the Argument from Common Consensus and That From Human Innate Nature For the Existence of God", *Pajouheshhaye Falsafi-Kalami*; 10 (4), pp. 109-125. [In Persian]
- O'Briant, Walter H. (1985). "Is There an Argument Consensus Gentium?", *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol: 18: No. 1/2 73-79, pp. 73-79.
- Plantinga, Alvin (1995). "Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism" in *The Rationality of Belief and the Plurality of Faith*, Edited by Thomas D. Senor, Ithaca: Cornell University Press, pp. 191-215.
- Plantinga, Alvin (2000). *Warranted Christian Belief*, Oxford: Oxford University Press.
- Plantinga, Alvin (2004). "Reason and Belief in God" in *Faith and Philosophy*, edited by Alvin Plantinga et al., Notre Dame IN: University of Notre Dame Press, pp. 16-94.
- Plato (2001). *The Laws in Plato's Works*, Vol.4, Translated by Mohammadhassan Lotfi, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Quinn, Philip (1993). "The Foundations of Theism Again: A Rejoinder to Plantinga" in *Rational Faith: Catholic Responses to Reformed Epistemology*, Edited by Linda Zagzebski, Notre Dame, Notre Dame Press. pp. 14-47.
- Ramin, Farah, Habibollah Danesh Shahraki, Maryam SeifAli-Pur (2021). "The Truth of Theism in the Light of the Common Consent Argument", *Falsafeh va Kalame Eslami*, 53 (2), pp. 383-400. [In Persian]
- Ramin, Farah, Maryam SeifAli-Pur (2019). "Public Consensus or Natural Disposition: Two Faces of One Proof", *Andishe-Novin-e-Dini*, 2019; 14 (55), pp. 73-90. [In Persian]

- Ramin, Farah, Maryam SeifAli-Pur (2021). "Evaluation and Criticism of the Argument of 'Public Consensus' for Proving God's Existence", *Ma'rifat-i Falsafi*, 69, pp. 73-87. [In Persian]
- Reid, Jasper (2015). "The Common Consent Argument from Herbert to Hume", *Journal of the History of Philosophy*, Vol. 53: no. 3, pp. 401-433.
- Renusch, Anita (2015). "Thank God it's the right religion! - Plantinga on religious diversity" in *Plantinga's 'Warranted Christian Belief': Critical Essays with a Reply by Alvin Plantinga*, Edited by Dieter Schönecker, Berlin: De Gruyter, pp. 147-168.
- Seneca, Lucius Annaeus (2015). *Letters On Ethics to Lucilius*, Translated by Margaret Graver and A. A. Long, Chicago: The University of Chicago Press.
- Tawakkuli, Ghulam –Husseini (2004). *A Critical Approach to the Origin of Religion*, Tehran: Suhrawardi.
- Willard (2003). "Plantinga's Epistemology of Religious Belief and the Problem of Religious Diversity", *Heythrop Journal* XLIV, pp. 275-293.
- Zagzebski, Linda (2007). "Is It Reasonable to Believe in God?" accessed at: http://www.faculty-staff.oy.edu/Z/Linda.T.Zagzebski_1/truefamilylecture.doc.
- Zagzebski, Linda (2011). "Epistemic Self-trust and the *Consensus Gentium* Argument" in *Evidence and Religious Belief*, Edited by Kelly J. Clarck and Reymond J VanArragon, Oxford: Oxford University Press, pp. 22-35.
- Zagzebski, Linda (2012). *Epistemic Authority: A Theory of Trust, Authority, and Autonomy in Belief*, Oxford: Oxford University Press.